

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглянуто відновне правосуддя як нову для українського суспільства концепцію реагування на протиправну поведінку, форму соціальної діяльності та систему соціальних відносин. Описано окремі аспекти інституціоналізації відновного правосуддя в Україні, а також проблеми, що виникають під час упровадження відновних програм в українському суспільстві.

Ключові слова: відновне правосуддя, медіація, громада, соціальний інститут, інституціоналізація.

Вступ

Для України, як і для багатьох країн, актуальною є проблема зростання рівня злочинності. Це підтверджують статистичні дані МВС України, згідно з якими протягом 2008–2009 рр. кількість зареєстрованих злочинів зросла на понад 13 %, кількість потерпілих від злочинів – майже на 24 %. Насправді реальний стан злочинності в суспільстві є вищим, адже не всі скоєні злочини реєструються.

У сучасних суспільствах реагування на кримінальну поведінку є функцією та відповідальністю державних інститутів, серед яких базовим є інститут кримінальної юстиції. Чинна система правосуддя в кримінальних справах ґрунтується на карній, або репресивній, парадигмі, що передбачає покарання правопорушника, яке, як правило, полягає в його ізоляції від суспільства на певний термін у місцях позбавлення волі, де має здійснюватися його перевиховання. Практика застосування такої моделі засвідчила недостатню ефективність у плані зменшення рівня злочинності в суспільстві. Виправні заклади в тому вигляді, в якому вони нині діють, лише сприяють закріпленню кримінальної поведінки тих, хто туди потрапляє.

Зневіра у здатності державних інститутів ефективно вирішувати проблему злочинності спричинила появу в середині ХХ століття в країнах Заходу численних громадських рухів за зміни в офіційній системі правосуддя, які передбачали вимоги кращого захисту прав потерпілих від злочинів, а також активізували громадянське суспільство для розв'язання кримінальних конфліктів силами самої громади. На основі цих громадських рухів, а також практик корінних народів Північної Америки та Австралії в світі набув поширення рух за відновне правосуддя – модель реагування на протиправну поведінку, в якій під час вирішення кримінальної ситуації враховують баланс інтересів потерпілого, правопорушника і суспільства [12].

Відновне правосуддя пропонує зміщення акценту під час розгляду кримінальних справ із репресивних санкцій щодо правопорушника до так званих відновних заходів, що сприяють виправленню наслідків правопорушення, де активна участь у вирішенні ситуації відводиться правопорушнику, потерпілому та громаді. Відновний підхід передбачає передачу частини повноважень і відповідальності за вирішення кримінальних справ з офіційної системи правосуддя до громади [3].

Нині триває процес інституціоналізації відновного правосуддя в країнах світу. Не є винятком і Україна, де впровадження відновного правосуддя почалося в 2003 році з ініціативи неурядових організацій. Інституціоналізацію цієї практики в українському суспільстві можна розглядати як відповідь на потребу в демократизації системи кримінальної юстиції, гуманізації системи покарань, а також зменшення рівня злочинності та зміцнення безпеки в громадах.

Тим не менш, впровадження відновного правосуддя в нашому суспільстві пов'язане з певними проблемами. Тож актуальним є вивчення досвіду інституціоналізації відновного правосуддя в тих країнах, де цю практику вже легітимізовано, передумов для її закріплення в Україні та проблем, які виникають на цьому шляху, з тим, щоб виробити рекомендації для створення української моделі інституту відновного правосуддя.

У цій статті автор робить спробу розглянути соціальний феномен відновного правосуддя в інституційному контексті, розкриває основні цінності та складові практики відновного правосуддя, аналізує його як систему соціальних відносин, висвітлює особливості його інституціоналізації в світі та Україні.

Дослідження у сфері відновного правосуддя

У літературі описано різні аспекти впровадження відновного правосуддя і за кордоном, і в Україні. У тих країнах, де ця практика розвива-

ється вже давно, було проведено ґрунтовніші емпіричні дослідження, які стосувалися, зокрема, прийняття цього підходу громадськістю, бажання потерпілих від злочинів брати участь у відновних програмах, рівень задоволеності потерпілих і правопорушників від участі в них, рівень досягнутих і виконаних угод у процесі відновного правосуддя, якість роботи медіаторів, правові, фінансові та організаційні аспекти застосування програм відновного правосуддя, вплив на рівень рецидивізму тощо [7, 8, 11].

У Росії, яка має практично однаковий з Україною часовий досвід застосування відновного правосуддя та подібні соціокультурні умови, наукові розвідки стосуються аналізу як правових, так і інституційних передумов інституціоналізації цієї практики.

Зокрема, А. П. Михайлов аналізує проблему інституціоналізації відновного правосуддя в контексті формування в Росії ще одного нового інституту – ювенальної юстиції. Вчений робить висновок, що в російському суспільстві спостерігається брак соціокультурних ресурсів для ефективного функціонування ювенальної юстиції та відновної моделі правосуддя. Серед стримувальних чинників автор називає зниження загального рівня моралі в молодіжному середовищі, обстоювання репресивного підходу представників судів та правоохоронних органів до неповнолітніх правопорушників, які розглядають підлітків як найбільш криміногенну частину населення, відсутність державного фінансування введення соціальних працівників до штату ювенальних судів, ціннісний та економічний розкол у російському суспільстві, що блокує розвиток інститутів громадянського суспільства, які б підтримували та контролювали процес ресоціалізації неповнолітніх правопорушників [6].

Р. Р. Максудов, аналізуючи інституційні контексти відновного правосуддя в Росії та Європі, називає основною проблемою поширення цієї практики в Росії те, що там інституційно не створено новий ланцюг «правосуддя – соціально-гуманітарні практики», а функціонування органів кримінальної юстиції стійко відтворює ланцюг «правосуддя – покарання», який настільки «узвичаївся», що перетворився на своєрідну «гуманітарну технологію» і становить основну інституційну перешкоду для закріплення відновного правосуддя. Вихід із цієї ситуації автор убаचाє в пошуку форм закріплення нових моделей правосуддя на рівні окремих регіональних громад, які в подальшому виступлять у ролі агентів змін у принципах діяльності інституту правосуддя [5].

Українські науковці вивчали відновне правосуддя в основному з юридичного погляду. При цьому аналізувалися правові передумови його впровадження в систему кримінальної юстиції

України, необхідне для цього законодавче регулювання тощо. Менш детально проаналізовано практику застосування відновного правосуддя в різних регіональних громадах та характер взаємодії неурядових організацій, які проводять відновні програми, з правоохоронними органами, оскільки на момент проведення згаданих розвідок не було достатньої емпіричної бази [2, 4].

Тим не менш, опубліковано вже чимало різних матеріалів, які стосуються українського досвіду застосування відновного правосуддя на рівні місцевих громад. Цей досвід потребує узагальнення та наукового аналізу з погляду визначення специфічної ролі відновного правосуддя в інституціональній системі українського суспільства, окреслення кола проблем у процесі інституціоналізації цієї діяльності та можливих шляхів їх вирішення.

Відновне правосуддя: концепція, складові практики та система соціальних відносин

На відміну від чинної системи правосуддя, у межах якої злочин розглядають як порушення закону, що вимагає відповідного покарання, відновне правосуддя розглядає злочин як різновид соціального конфлікту, що завдає шкоди конкретним людям, руйнує мир у громаді. Підхід відновного правосуддя до реагування на злочин полягає у відновленні порушених соціальних відносин через відшкодування правопорушниками завданої потерпілим шкоди та залученні громади до розв'язання конфлікту, за умови активної участі сторін конфлікту в цьому процесі, на примиренні та розробленні угод між потерпілими й правопорушниками для досягнення бажаних результатів та відшкодувань [7, с. 7–11].

Термін «відновне правосуддя» (*restorative justice*) вперше вжив А. Іглеш в 1977 році, який виділив три типи кримінального правосуддя: 1) каральне (*retributive justice*), яке засноване на покаранні, 2) дистрибутивне (*distributive justice*), що базується на перевихованні правопорушників, та 3) відновне (*restorative justice*), яке ґрунтується на відновленні (реституції, *restitution*). Каральна і виховна моделі, на думку А. Іглеша, фокусуються на діях щодо правопорушника, усувають потерпілого від участі в процесі встановлення правосуддя, передбачають пасивну участь правопорушника в цьому процесі. Натомість відновне правосуддя зосереджується на шкоді, спричиненій діями правопорушника, та активно залучає потерпілих і правопорушників до процесу відшкодування та реабілітації [12, с. 27].

В основі концепції відновного правосуддя лежать такі цінності: 1) створення можливості для потерпілого, порушника та представників громади, за їхнього добровільного бажання, зустрітися, щоб обговорити злочин та його наслідки; 2) реституція – відшкодування правопорушни-

ком завданої потерпілому шкоди; 3) реінтеграція – відновлення та зцілення потерпілого і правопорушника, сприяння їхній реінтеграції в суспільство; 4) включення – можливість активної участі правопорушника та потерпілого у вирішенні ситуації, пов'язаної з правопорушенням [12, с. 55–151].

До процедур відновного правосуддя належать програми примирення потерпілого та правопорушника, серед яких: медіація між потерпілим та правопорушником (кримінальна медіація, програма примирення); сімейні конференції (сімейні групові наради) та кола правосуддя. Ці процедури проводять нейтральні посередники – медіатори, які, як правило, є представниками громадських організацій або спеціальних структур – служб медіації. Крім зустрічі з метою примирення та вироблення угоди щодо усунення наслідків злочину, програми відновного правосуддя передбачають також заходи з підтримки потерпілого та правопорушника, відшкодування шкоди потерпілому та соціальні послуги в громаді для потерпілого чи правопорушника [7, с. 15–29].

Додатковими результатами процесу відновного правосуддя можуть бути: для правопорушника – пом'якшення покарання чи навіть припинення кримінального процесу в офіційній системі правосуддя, відновлення самоповаги та реабілітація, реінтеграція в суспільстві; для потерпілого – відшкодування шкоди, відновлення психологічного стану та контролю над своїм життям, для громади – посилення контролю над конфліктами чи порушенням закону серед членів громади, відновлення соціальних зв'язків та зміцнення безпеки; для інститутів правової системи – делегування частини повноважень із вирішення кримінальних ситуацій її учасникам, зменшення карних санкцій, розвантаження системи.

Основними принципами застосування відновних програм є автономність служб медіації в системі кримінальної юстиції, добровільність участі в програмі, конфіденційність процесу та нейтральність посередника, загальнодоступність послуг з медіації чи іншої відновної програми, доступність цих програм на будь-якій стадії кримінального процесу [8, с. 60].

З погляду на відновне правосуддя як систему соціальних відносин можна виокремити таких її суб'єктів. З одного боку – потерпілий та правопорушник; з іншого – громада в особі представників сторін (батьки, друзі, інші важливі люди), медіаторів (та організаційних структур, які вони представляють), соціальних працівників (та соціальних служб), а також представники інших структур місцевої громади (школи, місцевого самоврядування тощо). Третньою стороною в системі відновного правосуддя є представники правової системи – міліції, прокуратури чи судів, які передають кримінальну справу службам

медіації для проведення відновної програми та враховують її результати під час розгляду справи в рамках офіційного кримінального процесу.

Таким чином, відновне правосуддя як форма суспільної діяльності передбачає розгалужену систему соціальних відносин, де учасниками виступають представники різних соціальних груп та інститутів суспільства, формує певний комплекс цінностей, норм, ролей та статусів.

Інститут відновного правосуддя в світі

Упровадження відновного правосуддя почалося в 1970-х роках в Канаді, США та Європі. Нині ця суспільна практика діє у понад 25 країнах, в одних суспільствах її легітимізовано і закріплено законодавчо, в інших її інституціоналізація перебуває на початковому етапі.

Серед європейських країн застосування програм відновного правосуддя, зокрема медіації в кримінальних справах, законодавчо закріплено в Австрії, Бельгії, Норвегії, Великій Британії, Фінляндії, Франції, Німеччині, Польщі, Чехії та Молдові. Відновне правосуддя є частиною системи кримінального правосуддя також у США, Канаді, Австралії та Новій Зеландії. На експериментальному рівні програми відновного правосуддя застосовуються в Данії, Нідерландах, Італії, Люксембурзі, Португалії, Словенії, Іспанії, Албанії, Болгарії, Угорщині, Ісландії, Ірландії, Швеції та Росії [1; 11].

За останнє десятиліття прийнято низку міжнародних нормативно-правових документів щодо застосування відновного правосуддя. Зокрема, Рамкове рішення Ради Європейського Союзу «Про положення жертв у кримінальному судочинстві», прийняте 2001 року, зобов'язує всі держави ЄС поширювати медіацію в кримінальних справах та забезпечувати прийняття до розгляду будь-які угоди між жертвою та правопорушником, досягнуті в процесі медіації; Резолюція Ради з соціальних та економічних питань ООН, прийнята 2002 року, рекомендує всім державам розробляти та впроваджувати програми відновного правосуддя у національне кримінальне судочинство.

Інституціоналізація відновного правосуддя в Україні

В Україні програми відновного правосуддя втілюють громадські організації, що дістали назву центрів відновного правосуддя в громаді. Нині такі центри діють у Києві, Білій Церкві, Вінниці, Жмеринці, Луганську, Харкові, Одесі, Сумах, Львові, Дрогобичі, Івано-Франківську, Пирятині, Сімферополі та смт Красногвардійське (АР Крим). Триває процес вироблення та усталення процедур їх взаємодії з органами правової системи, формування організаційної струк-

тури та матеріально-технічного забезпечення діяльності медіаторів, створення стандартів їх навчання та роботи [10].

Застосування відновного правосуддя в Україні не закріплено законодавчо, проте діє низка законодавчих актів, в тому числі міжнародних, які передбачають його інституціоналізацію. У цьому контексті слід згадати Рекомендацію Комітету Міністрів Ради Європи, членом якої є Україна, під № R(99)19 щодо принципів організації медіації у кримінальних справах, а також Концепцію реформування кримінальної юстиції України (затверджена Указом Президента України 8 квітня 2008 року), в якій визначено необхідність розширення сфери застосування відновних і примирних процедур у кримінальному процесі.

Міжвідомча робоча група з упровадження відновного правосуддя до кримінальної юстиції, утворена при Міністерстві юстиції України в 2005 році, розробила проект Концепції законодавчого врегулювання застосування програм відновного правосуддя (медіації) в кримінальному судочинстві України та проект закону про медіацію в кримінальних справах, проте закон досі не прийнято. Також не закріплено застосування відновного правосуддя в кримінальному законодавстві України, хоча певні його норми передбачають можливість врахування факту примирення потерпілого і правопорушника для пом'якшення вироку або закриття кримінальної справи, зокрема статті 46 та 66 Кримінального кодексу,

а також статті 7-1 та 27 Кримінально-процесуального кодексу України.

Проблеми, що виникають на шляху інституціоналізації відновного правосуддя в Україні, пов'язані, зокрема, з необхідністю ламання сформованих в українському суспільстві стереотипів щодо злочину та правосуддя, усталеного карного підходу в роботі правоохоронних органів, браком зацікавленості з боку цих органів у передачі кримінальних справ для проведення відновних програм у громаді, недостатністю нормативно-правової бази, а також із поширеною практикою неформальних домовленостей правопорушників із потерпілими за посередництва представників міліції з метою закриття справ.

Висновки

Підсумовуючи викладене, відновне правосуддя можна розглядати не тільки як нову концепцію реагування суспільства на протиправну поведінку, а й як форму соціальної діяльності, що виконує певні завдання та роль у суспільстві, соціальну практику, яка набуває інституційного характеру. Подальше вивчення закордонного досвіду застосування відновного правосуддя, особливостей та проблем інституціоналізації цієї соціальної практики в українських умовах має прикладну цінність для створення української моделі інституту відновного правосуддя, яка б відповідала потребам нашого суспільства.

1. Відновне правосуддя. Особливості впровадження процедури медіації: європейський досвід / О. М. Боброва, А. О. Горова, В. В. Земляньська, Н. М. Прокопенко. – К. : Наш час, 2006. – 164 с.
2. Земляньська В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України : посібник / В. Земляньська. – К. : Видавель Захаренко В. О., 2008. – 200 с.
3. Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя / Г. Зер ; [пер. з англ. М. Яковлева]. – К. : Унів. вид-во «Пулсари», 2004. – 224 с.
4. Крестовская Н. Н. Перспективы восстановительной модели ювенальной юстиции в Украине / Н. Н. Крестовская // Материалы международной научной конференции, посвященной 160-летней годовщине со дня рождения проф. И. Я. Фойницкого «Стратегии уголовного судопроизводства», г. Санкт-Петербург, 11–2 окт. 2007 г.
5. Максудов Р. Р. Институциональные контексты восстановительного правосудия: Европа и Россия / Р. Р. Максудов // Ежегодник либертарно-юридической теории. – М. : ТЕИС, 2007. – Вып. 1. – С. 131–140.
6. Михайлов А. П. Современные проблемы процесса институционализации восстановительного правосудия / А. П. Михайлов // Вестник ТГПУ. – 2006. – Выпуск 11 (62). Серия: Гуманитарные науки (Юриспруденция). – С. 92–95.
7. Посібник з програм відновного правосуддя. Управління ООН з наркотиків та злочинності / [пер. з англ. С. Філь]. – К. : Вид. компанія «Verso-04», 2009. – 96 с.
8. Реконструкция связей в сообществе – медиация и восстановительное правосудие в Европе / И. Эртсен, Р. Маккей, К. Пеликан, Д. Виллемсенс, М. Райт ; [пер. с англ. Д. И. Нурмов]. – К. : Издатель Захаренко В. А., 2008. – 184 с.
9. Соціальна робота і програми відновного правосуддя: теорія та практика : навчальний посібник / [ред. А. Горова, Р. Коваль]. – К. : Видавель Захаренко В. О., 2009. – 216 с.
10. Стратегії забезпечення життєздатності відновних практик: механізм співпраці правової системи та громади заради суспільної безпеки / [ред. А. Горова]. – К. : Видавель Захаренко В. О., 2009. – 224 с.
11. Miers D., Willemsens J. Mapping Restorative Justice. Development in 25 European Countries: European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice / D. Miers, J. Willemsens. – Leuven, 2004.
12. Van Ness D., Strong K. Restoring Justice. Second Edition / D. Van Ness, K. Strong. – Cincinnati : Anderson Publishing co., 2002.

O. Semchyshyn

RESTORATIVE JUSTICE: THE PROSPECTS OF INSTITUTIONALIZATION IN UKRAINIAN SOCIETY

In the article the phenomena of restorative justice is analyzed from several points of view: as a new conception of society's response on crime, as a model of social activity, and as a system of social relationships. The article outlines some aspects and problems of restorative justice institutionalization in Ukrainian society.

Keywords: restorative justice, mediation, community, crime, social institution, institutionalization.